

Проф. др ВЛАДИМИР КРИВОШЕЈЕВ
виши научни сарадник; музејски саветник
Народни музеј Ваљево
Трг војводе Мишића 3, Ваљево, Србија
Е-адреса: vladimir.krivosejev@gmail.com

ЧЕТВРТИ ТАЛАС ПАНДЕМИЈЕ ШПАНСКЕ ГРОЗНИЦЕ У СРБИЈИ 1919–1920. ГОДИНЕ

САЖЕТАК: Током последње године Првог светског рата светом се ширила пандемија шпанске грознице. Однела је, како се процењује, око 50 милиона живота. Пандемија није заобишла ни Србију и од ње је страдало око 3% становништва, односно више од 100.000 људи. Главни пандемијски удар почео је крајем зиме 1918. године, а завршио се почетком пролећа, наредне, 1919. године. Имао је три таласа: први, пролећно-летњи, релативно бениган, други, јесењи, изразито морталан, и трећи, зимски, са знатно мањом смртношћу у односу на јесењи. Између ових таласа уочени су краћи међупериоди, од неколико недеља. Више од пола године по завршетку трећег таласа, током зиме 1919–1920. године, у време уобичајено за сезонску појаву грипа, регистрован је нови налет шпанске грознице који се класификује као четврти талас. Циљ овога рада је да се на основу расположивих историјских извора, првенствено матичних књига умрлих, утврди појава четвртог таласа пандемије шпанске грознице у Србији.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: грип, пандемија, Србија, 1920. година, шпанска грозница

Продужено трајање пандемије COVID-19, која са почетком 2023. улази у четврту годину, у стручној, као и широј заинтересованој јавности отвара компаративно питање везано за трајање других пандемија, између осталих и пандемије шпанске грознице.¹ Упркос низу релативно сличних симптома, ове болести раздвајају узрочници различитих типова. COVID-19 изазива

¹ Вид.: Daihai He and other, “Comparing COVID-19 and the 1918–19 influenza pandemics in the United Kingdom”, *International Journal of Infectious Diseases*, 98 (2020), 67–70. [<https://doi.org/10.1016/j.ijid.2020.06.075>]; Ting Shu Liang, Lin Ting Liang, Joseph M. Rosen, “COVID-19: a comparison to the 1918 influenza and how we can defeat it”, *Postgraduate Medical Journal* 97/1147 (2021), 273–274. [<https://doi.org/10.1136/postgradmedj-2020-139070>].

корона вирус типа SARS-CoV-2, а шпанску грозницу вирус инфлуенце A(H1N1). Што се тиче сличности или и разлике у трајању две пандемије, већ сада је јасно да је пандемија шпанске грознице трајала краће, с тим што је неопходно да се нагласи да су између налета различитих таласа COVID-19 међупериоди били релативно кратки.

ТРИ ГЛАВНА ТАЛАСА

Шпанска грозница, као нова, непозната болест појавила се током последње године Великог рата, 1918. Главни пандемијски удар трајао је око годину дана и светом се ширио у три таласа, са кратким међупериодима између њих.² Међутим, у литератури се често среће став да је ова пандемија имала четири таласа, и да је трајала дуже од две године.³

У Сједињеним Америчким Државама, конкретно у Њујорку, ширење прва три таласа утврђено је на следећи начин: први талас је, оквирно трајао од 15. фебруара до 1. јуна 1918. године, други од 1. августа до 2. децембра, а трећи од 3. децембра 1918. до 30. априла 1919. године.⁴ У другим деловима света, па и другим деловима САД, ситуација је била делимично другачија. Процењује се да се у Европи пандемија појавила већ током марта, најкасније почетком априла.⁵ До српских војника у Грчкој први талас је стигао током друге половине априла. Прво се уочила у позадини, на Крфу, а на фронту нешто касније, током јуна. Присутан је и у јулу, када су забележени и појединачни смртни случајеви, углавном услед компликација на плућима.⁶

До окупиране Србије први пандемијски талас стиже нешто касније. *Београдске новине* су 11. јула, два дана пошто су загребачки медији објавили да се епидемија развија и у Хрватској, информисале читаоце да се болест, која је захватила целу Европу, појавила и у Београду.⁷ Даљих информација о првој појави болести у Србији нема, а анализе књига умрлих не указују на повећано умирање током тих летњих месеци, мада би могло да се претпо-

² Milorad Radusin, "The Spanish Flu: Part I: the first wave", *Vojnosanitetski pregled* 69/9 (2012), 812–817 (даље: M. Radusin, "The Spanish Flu: Part I"); Milorad Radusin, "The Spanish Flu: Part II: the second and third wave", *Vojnosanitetski pregled* 69/10 (2012), 917–921 (даље: M. Radusin, "The Spanish Flu: Part II").

³ Richard Nelsson, "How the 1918 flu pandemic rolled on for years: a snapshot from 1920", *The Guardian* (May 1, 2020); доступно на: [<https://www.theguardian.com/science/from-the-archive-blog/2020/mar/11/archive-influenza-pandemic-snapshot-1920>] (приступљено: 15. 11. 2022).

⁴ Wan Yang, Elisaveta Petkova, Jeffrey Shaman, "The 1918 influenza pandemic in New York City: age-specific timing, mortality, and transmission dynamics", *Influenza Other Respir Viruses* 8 (2014), 177–188. [<https://doi.org/10.1111/irv.12217>].

⁵ Goran Hutinec, „Odjeci epidemije španjolske gripe 1918. godine u hrvatskoj javnosti”, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 1/38 (2006), 227–242; M. Radusin, "The Spanish Flu: Part I", 812–817.

⁶ Александар Радосављевић, „О инфлуенци по својим и туђим искуствима у току Светског рата”, *Историја српској војној санитетској – наше рајно санитетско искуство* (едит. Владимир Станојевић), Београд 1925. (репринт 1992): 470–487; вид. и: M. Radusin, "The Spanish Flu: Part I", 812–817; Владимир Кривошејев, *Епидемија шпанске грознице у Србији 1918–1919, са посебним освртом на ваљевски крај*, Прометеј – РТС издаваштво, Нови Сад – Београд 2020, 75–76. (даље: В. Кривошејев, *Епидемија шпанске грознице у Србији*).

⁷ G. Hutinec, н. д.; В. Кривошејев, *Епидемија шпанске грознице у Србији*, 76.

стави да су неки од веома спорадичних смртних случајева, за које је као узрок уписано запаљење плућа и сл., могли бити изазвани актуелном болешћу.⁸

Други талас пандемије у Србију стиже крајем септембра и почетком октобра, и то са две стране; прво са севера, преко територије Аустроугарске, а потом и са југа, из Грчке, са ослободиоцима, од којих су неки заражени кренули у продор Солунског фронта 15. септембра.⁹

Због недостатка других историјских извора, документа која најречитије указују на кретање и последице другог пандемијског таласа су црквене матичне књиге умрлих. Њихове странице су током јесени препуне уписа о упокојенима, и то са скоро искључиво једним узроком смрти, који различити свештеници различито именују: *шћанска ѓрозница*, *шћански ѓрий*, *шћанска инфлуенца*, *шћанска болест*, понекад и *шћанска маларија*, али и само *ѓрий*, *инфлуенца*, *заразна инфлуенца*. Било је и свештеника који су као узрок смрти уписивали и називе њима од раније познатих болести, за које су знали да масовно односе животе: *ѓифус*, *ѓифусна ѓрозница*, *маларија*. Нису ретки ни бројни, узастопни уписи *зайаљење ѓлућа*, нарочито у градовима, где су умирући били под лекарским надзором, те је као узрок смрти констатован директан узрок смрти, који је био и најчешћа фатална компликација пандемијске болести.¹⁰

Масовно умирање престало је крајем новембра и током децембра, у зависности од подручја. Потом, од краја децембра и почетка јануара 1919, па све до почетка пролећа, у књигама умрлих уочавају се ретки уписи смрти од „шпањолке” и нешто чешћи од запаљења плућа. Морталне последице овог трећег, зимског таласа, биле су знатно мање него током јесени.¹¹ Уз то, неопходно је да се констатује да је запаљење плућа и у неепидемијским годинама било релативно чешће навођен узрок смрти, тако да се не може сваки смртни исход са овим узроком приписати пандемијској болести, али могућност провере не постоји.¹²

Главни пандемијски налет, са три таласа, завршио се почетком пролећа 1919. године, како у Србији, тако и широм света, изузимајући поједине делове планете на јужној хемисвери, где је потрајао још неколико месеци. По свему судећи, пандемија, од чијих последица је у свету страдало око 50 милиона људи, а по неким проценама и више,¹³ у Србији је током неколико месеци однела животе око 3% становништва, односно више од 100.000 житеља посткумановске Србије.¹⁴

⁸ В. Кривошејев, *Еѓидемија шћанске ѓрознице у Србији*, 80.

⁹ Исто, 83–84.

¹⁰ Исто, 171–172.

¹¹ Исто, 124–125.

¹² Индикативно је да се у књигама умрлих о којима ће даље бити више речи, као и у другима коришћеним у претходним истраживањима (вид.: Исто), 5 до 15 година пре налета пандемије (зависно од датума „отварања” конкретне књиге), не наилази на уписе узрока смрти: *ѓрий* или *инфлуенца*, али су зато уписи смрти услед пнеумоније, која је очекивана могућа компликација грипа (али и различитих респираторних инфекција), релативно чести, нарочито током зимског времена уобичајеног за појаву сезонског грипа (Zoran Radovanović, *Grip*, Arhipelag, Beograd 2010, 19).

¹³ М. Radusin, “The Spanish Flu: Part II”, 917 и даље; В. Кривошејев, *Еѓидемија шћанске ѓрознице у Србији*, 60 и даље.

¹⁴ В. Кривошејев, *Еѓидемија шћанске ѓрознице у Србији*, 241–242.

ЧЕТВРТИ ТАЛАС

Како је нагло почела, пандемија се нагло и завршила. Џефри Таубенбергер (Jeffery K. Taubenberger), који је 2005. године са својим сарадницима обзнанио да је из посмртних остатака давно упокојених секвенцирао геном изазивача шпанске грознице, сматра да вирус шпанског грипа никада није потпуно нестао. Са развојем природног имунитета, сој из 1918. почео је да мутира и болест је попримила сезонски карактер, уз знатно блажу клиничку слику и са мање смртоносним последицама. Даље мутације довеле су до тога да гени патогена из 1918. године буду присутни у структури вируса који су изазвали већину наредних епидемија сезонског грипа, све до појаве азијског и хонконшког у другој половини XX века. Зато се шпанска грозница назива „мајком свих пандемија”.¹⁵

Наредни налети сезонског грипа уочавају се током следећих година, с тим што се први препознаје као четврти талас пандемије, иако, не само што је наступио у време уобичајене сезоне грипа, већ више од пола године по завршетку трећег таласа, што је знатно дужи међупериод од претходних.

Према хронологији уоченој у Њујорку, која је у овом случају мање-више слична и у другим деловима света, четврти талас пандемије започео је оквирно 1. децембра 1919. и трајао је до дубоко у пролеће, до 30. априла 1920.¹⁶ Током тог периода само у Бечу је регистровано 40.000 оболелих.¹⁷ Морталне последице биле су неупоредиво блаже него током јесени 1918. године, а уочава се да је у појединим градовима у САД, попут Њујорка, више људи умрло у периоду од децембра 1919. до априла 1920. него током, не само првог, већ и трећег таласа.¹⁸

Током зиме 1920. године знатно повећање смртности од грипа, у односу на године пре појаве пандемије, уочено је у САД,¹⁹ као и широм Европе.²⁰ У Мадриду, који је имао 645.387 становника, током 1920. године од грипа је умрло 467 људи (0,07%), од чега 311 у јануару. Поред тога, током целе године 1.118 особа умрло је од различитих болести респираторног система. Реална је претпоставка да је део тих смртних исхода настао услед плућних компликација изазваних шпанском грозницом. Уочено је да су 38,6% упо-

¹⁵ Jeffery Taubenberger et al., “Characterization of the 1918 influenza virus polymerase genes”, *Nature* 437/6 (October 2005), 889–893. [<https://doi.org/10.1038/nature04230>]; Antonio Delisa, Douglas Jordan, Terrence Tumpey, Barbara Jester, “The Deadliest Flu: The Complete Story of the Discovery and Reconstruction of the 1918 Pandemic Virus”, *Nova storia culturale e visuale – New cultural and visual history*, (11 aprile 2020). Доступно на: [<https://storiografia.me/2020/04/11/the-deadliest-flu-the-complete-story-of-the-discovery-and-reconstruction-of-the-1918-pandemic-virus/>] (приступљено 29. 11. 2022); Z. Radovanović, н. д., 21.

¹⁶ W. Yang, E. Petkova, J. Shaman, н. д., 177 и даље.

¹⁷ R. Nelsson, н. д.

¹⁸ Jess McHugh, “The 1918 flu didn’t end in 1918, Here’s what its third year can teach us”, *Washingtonpost*, (February 6, 2022). Доступно на: [www.washingtonpost.com/history/2022/02/06/1918-flu-fourth-wave] (приступљено: 13. 11. 2022).

¹⁹ W. Yang, E. Petkova, J. Shaman, н. д., 177 и даље.

²⁰ R. Nelsson, н. д.; Severine Ansart et al., “Mortality burden of the 1918–1919 influenza pandemic in Europe”, *Influenza and Other Respiratory Viruses* 3/3 (2009), 99–106. Доступно на: [<https://doi.org/10.1111/j.1750-2659.2009.00080.x>].

којених од грипа били људи у пуној снази, старости између 15 и 44 године, што је била одлика и претходних таласа пандемије, за разлику од типичног сезонског грипа, од кога су знатно више страдали старији. Насупрот томе, у Риму је између јануара и марта, од грипа умрло 837 људи, али су овде већину умрлих чинила старија лица.²¹

Наредне 1921. године грип је у Мадриду однео знатно мање живота (209), и то углавном старијих људи, чиме се смртност вратила на стање пре појаве пандемије.²² Слично стање уочава се и на другим територијама широм света. Зато се налет болести из зиме 1919/20. третира као четврти, последњи талас пандемије,²³ мада су и у наредним годинама уочавани снажни удари сезонског грипа, који нису заобишли ни територију Србије и Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у целини.

Почетком 1923. године др Славко Хирш известио је стручну јавност да је у Берлину епидемија била завршена 1920. године и да су током 1921. године појаве грипа биле на нивоу као пре рата, да би се од децембра те године поново јавио већи број оболелих, што се и у Хрватској, конкретно у Осиеку, уочава од јануара 1922. Сада је ток болести био знатно лакши, са мањим компликацијама, а тиме и са мањом стопом смртности. У осјечкој болници лечено је 50 пацијената, од којих је 15 имало и запаљење плућа, а забележен је само један смртни исход.²⁴ Снажнији налети сезонског грипа уочавају се и током наредних година.

ЧЕТВРТИ ТАЛАС У СРБИЈИ

Присећајући се новог налета пандемијске болести, санитарски официр, родоначелник српске пулмологије др Александар Радосављевић (1877–1956) описивао је ситуацију коју је уочио на самом крају 1919, наглашавајући да је инфлуенца напунила београдску војну болницу: „Епидемија је почела половином децембра 1919, достигла је свој врхунац, по броју оболења у јануару, па је затим нагло опала у фебруару, премда је и у марту, па и априлу, бивало још по којег случаја”. Закључио је: „Она је, у опште, представљала један скраћен, у многим погледу ублажени, рецидив оне прве епидемије”.²⁵

Током трајања новог таласа пандемије, на страницама *Гласника Министарства народног здравља* објављена је информација да је у Општини прислоничкој, Срез љубићки, 11. марта 1920, пред 25 људи одржано предавање о шпанској грозници. О поновној појави болести сведоче и натписи из штампе. На самом почетку 1920. године (22. и 29. јануара 1920) *Застава* извештава читаоце да се „грип, шпанска болест, и ове године појавио у неким крајевима

²¹ Anton Erkoreka, “The Spanish influenza pandemic in occidental Europe (1918–1920) and victim age”, *Influenza and Other Respiratory Viruses*, 4/2 (2010), 81–89. Доступно на: [https://doi.org/10.1111/j.1750-2659.2009.00125.x].

²² Исто.

²³ Вид.: W. Yang, E. Petkova, J. Shaman, н. д.; D. Jordan, T. Tumpey, B. Jester, н. д.; R. Nelsson, н. д., Severine Ansart and other, н. д.; T. S. Liang, L. T. Liang, J. M. Rosen, н. д.; A. Erkoreka, н. д.

²⁴ Slavko Hirsch, „Dalji prilog gripi”, *Liječnički vijesnik* 45/2 (1923), 44–45.

²⁵ А. Радосављевић, н. д., 472.

наше краљевине у јачој мери, нпр. у Далмацији”, а да у Сплиту има доста смртних случајева, као и да у школама у Суботици касни почетак другог полугодишта, „које због немања дрва, а које због шпањолске болести” (14. март 1920). Исти лист је пре тога (25. фебруара) објавио да је осам дана раније од последица шпанског грипа умро војвода Јован Стојковић Бабунски. Само два дана раније, 15. фебруара, у Француској је од шпанске грознице преминуо и кнез Алексије – Алекса Карађорђевић (1859–1920), син Карађорђевог сина Ђорђа и Саре, ћерке капетана Мише Анастасијевића. У то време (20. фебруара) *Застава* објављује да је шпанска грозница регистрована и у Темерину, Жабљу и Бачком Петровом Селу, где је „присутна у тридесетак породица, а има и упокојених”.²⁶

На присуство новог налета шпанске грознице у Бачкој указала су и истраживања др Гавриловића. Он је установио да је у различитим селима Шајкашке крајем 1919. године регистровано два, а током зиме 1920. године још осам смртних случајева. Тиме је четврти талас пандемије однео десет живота, исто колико и трећи, са почетка 1919, док је јесењи удар пандемије из 1918. године усмртио 369 појединаца.²⁷ Неопходно је да се нагласи да се анализе односе на оне случајеве код којих је као узрок смрти уписано: *шпанска грозница*, *шпанска кјавица* (на мађарском: *spanyol láz*, *spanyolnátha*) и *инфлуенца*. Будући да анализе нису укључиле *зайаљење њлућа*, можемо да претпоставимо да је смртност била нешто већа, уз изношење додатне хипотезе да је четврти талас могао бити морталнији од трећег, на шта нам указују следећи примери.

Током зиме 1920. године шпанска грозница се појављивала и у другим крајевима Србије, такође са драстично мање смртних последица него у јесен 1918, али са сличним, па и већим у односу на трећи талас. У матичној књизи умрлих парохије цркве у Бранковини, регистровано је да је током другог пандемијског таласа, у јесен 1918. године од *шпанске грознице* умрло 48 парохијана (1,32% становништва према аустроугарском попису из 1916. године²⁸), те је она била једна од мање угрожених територија ваљевског краја.²⁹ Током трећег таласа, у зиму 1919, за три особе је уписано да су умрле од *зайаљења њлућа*, а годину дана касније, током четвртог таласа, у свих осам села парохије регистрована су три упокојена за које је као узрок смрти уписана *шпанска грозница*, за четири *триј*, док су две особе умрле од *зайаљења њлућа*.³⁰ Као што је наглашено, примарни узроци развоја запаљења плућа могу бити веома различити, тако да се смртни исходи са овом дијагнозом

²⁶ В. Кривошејев, *Епидемија шпанске грознице у Србији*, 127 и даље.

²⁷ Живојин Гавриловић, „Пандемија шпанске грознице у Шајкашкој 1918–1919”, *Медицински преглед* 7–8 (1995), 277–280.

²⁸ Оригинални попис: KuK, *Ortsverzeichnis für das von den k.u.k. Truppen besetzte Gebiet Serbiens, Belgrad 1917*; даље у тексту коришћени објављени изводи: Љубодраг Поповић, „Прилози за историју ужичког краја у светском рату: губици у становништву од 1912–1918. године”, *Ужички зборник* 14 (1985), 137–158; и Љубодраг Поповић, „Попис становништва Ваљевског округа у I светском рату”, *Гласник Историјског архива Ваљево* 34 (2000), 159–170.

²⁹ В. Кривошејев, *Епидемија шпанске грознице у Србији*, 182 и даље.

³⁰ Историјски архив Ваљево, Дигитализована грађа, *Књига цркве бранковинске храма Светих Арханђела, за уписивање умрлих, за 1917–1921*.

не смеју експлицитно повезивати са пандемијском болешћу, али треба да се констатује могућа повезаност.

Слична ситуација уочава се у селима која припадају парохији цркве у Рабровици поред Диваца, која је током главног удара епидемије била најмање угрожена у односу на све сеоске парохије не само ваљевског краја већ и западне Србије. Током јесени 1918. године у седам парохијских села од шпанске грознице и запаљења плућа умрло је мање парохијана него било где у ваљевском крају, 29 особа (0,71% становништва; скоро дупло мање него у Бранковини!).³¹ Током трећег таласа регистрован је један смртни исход од *трипа* и пет од *запаљења плућа*, да би у време четвртог таласа, током зимских месеци 1920. године, био регистрован један смртни исход од *шијанске грознице*, осам од *трипа*, као и девет од *запаљења плућа* (дупло више него у Бранковини!).³²

Могла би да се изнесе претпоставка да је у Рабровици и Бранковини мањи морталитет 1918. био проузрокован и мањим морбидитетом, а тиме је и прокуживање које доводи до имунитета било мање, што је узроковало нешто теже последице 1920. године. На територијама које су током другог таласа биле знатно више угрожене, стање је било другачије; током трећег и четвртог таласа уочава се знатно мање жртава. Тако је велика смртност током јесени 1918. регистрована на целокупној територији данашње општине Мионица. У 35 насеља шпанска грозница је у другом таласу однела 451 живот, што је представљало 3,10% становништва. Зато је у трећем и четвртог таласа било мање жртава; 11 мештана страдало је у зиму 1919, а девет током четвртог таласа. Велика прокуженост у другом таласу допринела је да при трећем, као и новом удару почетком 1920. године, на овој територији шпанска грозница однесе знатно мање живота.³³

Резултати изнети за територију општине Мионица презентовани су на основу претходних истраживања која су регистровала само смрти са експлицитним навођењем шпанске грознице, док други узроци (грип, инфлуенца, запаљење плућа) нису констатовани. Зато је у директним истраживањима додатно анализиран један део територије Мионичке општине, из парохије цркве у Крчмару.³⁴

У седам села Крчмарске парохије током другог таласа пандемије, за 141 упокојеног је као узрок смрти уписана *шијанска болест*, а за 12 *запаљење плућа*. Упокојених 153 представљало је 4,85% становништва пописаног 1916. године. Приликом налета трећег таласа у овој парохији једна особа умрла је од *шијанске болести*, а две од *запаљења плућа*, а годину дана касније, при налету четвртог таласа *шијанска болест* је регистрована као узрок смрти за две, а *запаљење плућа* за пет особа.

³¹ В. Кривошејев, *Епидемија шпанске грознице у Србији*, 185–189.

³² Историјски архив Ваљево, Дигитализована грађа, *Књига цркве рабровичке (Дивци) храма Свештог Оца Николе, за уписивање умрлих, за 1915–1935. годину*.

³³ Милорад Радојчић, „Жртве шпанске грознице у мионичком атару”, *Гласник Историјског архива Ваљево*, 54 (2020), 5–56; В. Кривошејев, *Епидемија шпанске грознице у Србији*, 221 и даље.

³⁴ В. Кривошејев, *Епидемија шпанске грознице у Србији*, 221 и даље; Историјски архив Ваљево, Дигитализована грађа, *Књига цркве крчмарске храма Свештог Оца Николаја, за уписивање умрлих, за 1917–1921. годину*.

Табела 1. Смртност током три таласа шпанске грознице (II, III и IV)

Терито- рија	Број умрлих од шпанске грознице током другог таласа (јесен 1918)	Процентуални однос броја умрлих током другог таласа и броја становника 1916. године	Број умрлих током трећег таласа (зима 1919), и процентуални однос	Број умрлих током четвртог таласа (зима 1920) и процентуални однос
Парохија Бранко- вина	48	1,32%	3 = 0,08% (запаљење плућа)	9 = 0,24% (3 шпанска грозница; 4 грип; 2 запаљење плућа)
Парохија Рабро- вица	29	0,71%	6 = 0,15% (1 грип; 5 запаљење плућа)	18 = 0,44% (1 шпанска грозница; 8 грип; 9 запаљење плућа)
Општина Мионица	451	3,10%	11 = 0,08% (шпанска грозница)	9 = 0,06% (шпанска грозница)
Парохија Крчмар	153	4,85%	3 = 0,09% (1 шпанска болест; 2 запаљење плућа)	7 = 0,22% (2 шпанска грозница; 5 запаљење плућа)
Парохија Пустиња	146	5,28%	2 = 0,07% (1 шпанска болест; 1 запаљење плућа)	7 = 0,25% (1 шпанска грозница; 6 неименовано запаљење)
Парохија Косјерић	62	3,44%	2 = 0,10% (запаљење плућа)	2 = 0,10% (1 инфлуенца; 1 запаљење плућа)
Парохија Крагује- вац	179	0,79%	12 = 0,05% (1 шпанска грозни- ца; 11 запаљење плућа)	30 = 0,13% (4 грип; 3 инфлуенца; 23 запаљење плућа)

Сличан однос, с великим бројем упокојених током другог и знатно мањим током трећег и четвртог таласа пандемије уочава се и у парохијама манастира Пустиња и цркве у Косјерићу.

У парохији Косјерић током јесени 1918. од последица пандемијске болести умрле су 62 особе, односно 3,44% становништва три парохијска села. У време ширења трећег таласа регистрована су два смртна случаја од *запаљења плућа*, а годину дана касније по један смртни случај услед *инфлуенце* и *запаљења плућа*.³⁵ У парохији манастира Пустиња смртност је у јесен 1918. била још већа. Регистрованих 146 упокојених представљало је 5,28% парохијана из пет брдско-планинских села.³⁶ Ту је током зиме 1919. по једна особа умрла од *шпанске болести* и *запаљења плућа*, а годину дана касније смртност је била нешто већа, али ни близу оној из 1918; *шпанска болест* је уписана као узрок за једну, а неконкретизовано *запаљење (?)* за шест смрти.³⁷

За разлику од примера који указују да велика смртност током другог таласа, узрокује знатно мању током трећег и четвртог таласа. Супротна си-

³⁵ Владимир Кривошејев, „Последице пандемије шпанске грознице 1918–1919. године у Ужичком округу”, *Историјска баштина* 30 (2021), 19–42.

³⁶ В. Кривошејев, *Епидемија шпанске грознице у Србији*, 197 и даље.

³⁷ Историјски архив Ваљево, Дигитализована грађа, *Књига цркве пустињске (Поћућа), храма Свештој Ваведенија, за уписивање умрлих, за 1911–1924. годину*.

туаија, као и случају Бранковине и Рабровице, уочава се у парохијама две варошке цркве у Крагујевцу. Током другог таласа у граду и 13 приварошких села од *џијанске ѓрознице* и *зайаљења йлућа* умрло је 179 особа (0,79% становништва),³⁸ у зиму 1919. *џијанска ѓрозница* је била узрок једног, а *зайаљење йлућа* 11 смртних исхода, док су у зиму 1920. године *ѓрий* и *инфлуенца* однели седам живота, а *зайаљење йлућа* чак 23.³⁹

Већина упокојених од наведених узрока 1920, као и 1918. године били су људи у пуној снази. Сви умрли од неименованог *зайаљења* у парохији манастира Пустиања били су млађи од 45 година, а у Крагујевцу, од седам особа умрлих од *ѓрийа*, четири су старости од 15 до 45 година, а од 27 умрлих, за које је као узрок смрти уписано запаљење плућа, девет су били у том старосном оквиру.

Да су и при овом налету инфлуенце нарочито страдали припадници млађе популације, указује и донекле изненађујуће велика смртност међу ученицима Призренске богословије. По заршетку рата њен рад је обновљен 1919, када је школовање започело 196 ученика, а школски извештај указује да се током зиме и на почетку пролећа 1920, пола од њих разболело од *ѓрийа*, од којих се пет упокојило.⁴⁰ Од оболелих умрло је 5%, а 2,5% умрлих од целокупне групе представљало би релативно висок проценат и за други, најморталнији талас, а неочекиван за време „пандемијског репа”, када је смртност била мања.

НАРЕДНИ НАЛЕТИ ГРИПА

После налета четвртог таласа пандемије стање се донекле смирило, али је током наредних година долазило до учесталије појаве сезонског грипа, са различитим интензитетом.

Прва година која следи, била је година смиревања, што је претходно наглашено на примеру Мадрида и писања др Хирша.⁴¹ Мада је 13. маја 1921. године *Застава* известила да „шпанска грозница опет бесни у Француској”,⁴² ова болест се у расположивим књигама умрлих у ваљевском крају не помиње као узрок смрти. У протоколу умрлих из 1921. године у Бранковини су, и то само током јануара, у целој парохији регистрована четири смртна случаја од *зайаљења йлућа*,⁴³ које је у парохији цркве у Рабровици однело два живота.⁴⁴

³⁸ В. Кривошејев, *Епидемија џијанске ѓрознице у Србији*, 162 и даље.

³⁹ Историјски архив Крагујевац, Дигитализована грађа, *Књиге цркава у Крагујевцу: Храма Сошестийвја Свейој Духа, Крајујевац, за ујисивање умрлих, 1914–1920. ѓодину и Храма Усејна Пресвейје Бојородице, Крајујевац, за ујисивање умрлих, 1915–1920. ѓодину.*

⁴⁰ Иван Ристић, „Свакодневни живот ученика призренске богословије између два светска рата: просторно-хигијенске и здравствене прилике, исхрана и ваннаставне активности”, *Призренска бојословија: живој, мисија, дојринос: 150 ѓодина од оснивања (1871–2021): 10 ѓодина од обнове рада у Призрену (2011–2021)*, Епархија рашко-призренска, Српска православна богословија „Св. Кирила и Методија” – Матица српска, Призрен – Нови Сад 2021, 342–361.

⁴¹ А. Erkoreka, н. д.; S. Hirsch, н. д.

⁴² В. Кривошејев, *Епидемија џијанске ѓрознице у Србији*, 128.

⁴³ Историјски архив Ваљево, Дигитализована грађа, *Књига цркве бранковинске храма Свейих Арханђела, за ујисивање умрлих, за 1917–1921.*

⁴⁴ Историјски архив Ваљево, Дигитализована грађа, *Књига цркве рабровичке (Дивци) храма Свейој Оца Николе, за ујисивање умрлих, 1915–1935. ѓодину.*

У *Просветном ирејледу* од 1. маја 1923. године објављено је да током претходне 1922. године „епидемије није било ни у једној школи, сем што је у другој половини јануара 1922. забележена у Птују мрзлица, шпанска грозница”.⁴⁵ А, како је већ наглашено, и др Хирш је известио да је почетком 1922. године, у јануару, у осјечкој болници лечено 50 пацијената од грипа, од којих је 15 имало и неки од видова запаљења плућа, а забележен је један смртни случај.⁴⁶ У то време повећана смртност се не уочава у парохији цркве у Рабровици, где су током зиме три особе умрле од запаљења плућа,⁴⁷ али су у селима Бранковачке парохије регистроване три смрти од *џриџа*, особа старијих од 50 година, и четири од *зајалења илућа*, углавном млађих особа.⁴⁸

Према свему судећи пандемија шпанског грипа била је већ увелико завршена, али је и даље изазивала страх при свакој сезонској појави инфлуенце, у коју се изродила. Када је 1925. године од сезонског грипа оболео већи број грађана, нарочито у Црној Гори, у листу *Време* 7. априла забележено је да стање подсећа на оно из 1918. године. Појава ове снажне сезонске епидемије подстакла је директора Централног хигијенског завода у Београду др Стевана З. Иванића да 17. марта 1925. у *Времену* објави чланак „Како се преноси грип”, где наглашава да се пандемије јављају на 25–30 година, „када велики број људи престаје да буде имун”. О претходној пандемији пише да је имала пет таласа и да је трајала до 1921. године. Слично је било и наредне 1926. године, када *Време* извештава да је „болест инфлуенца узела веће размере”, а др Иванић у новом чланку објављеном у истом листу 15. априла коригује претходни став и наглашава да је шпанска грозница имала „четири велика таласа”.⁴⁹

Да ни ови каснији, блажи налети грипа нису били безазлени, да су и даље умирали и млади и то неретко за веома кратко време у односу на почетак развоја болести, а и да се појам шпанска грозница и даље користи, уочавамо и на следећем примеру. *Застава* је 23. октобра 1926. године у рубрици „Новосадске вести” објавила: „Трагична смрт младе докторке”. Луче је после кратке болести од неколико дана умрла од шпањолске грознице др Мара Николић, асистенткиња у овдашњој болници. Покојница је тек пре кратког времена завршила своје студије, те је намеравала да се ускоро ода лечничкој пракси у свом родном месту Футогу. Неумитна смрт отргну је у цвету младости. У недељу се разболела од шпањолске кијавице и за четири дана подлегла је опасној бољци.”⁵⁰

По свему судећи појам „шпански грип” касније је и остао синоним за сезонску инфлуенцу, изазвану истим, али модификованим вирусом. Приликом њеног налета 1927. године „Апасот” пастиле доктора Вендера су на страницама *Времена* рекламиране са поруком: „Чувајте се шпањолске болести

⁴⁵ В. Кривошејев, *Епидемија шпанске грознице у Србији*, 128.

⁴⁶ S. Hirsch, н. д., 45.

⁴⁷ Историјски архив Ваљево, Дигитализована грађа, *Књига цркве рабровичке (Дивци) храма Свештог Оца Николе, за уписивање умрлих, 1915–1935. годину*.

⁴⁸ Историјски архив Ваљево, Дигитализована грађа, *Књига цркве бранковинске храма Свештог Арханђела, за уписивање умрлих, за 1917–1921*.

⁴⁹ В. Кривошејев, *Епидемија шпанске грознице у Србији*, 132.

⁵⁰ „Трагична смрт младе докторке”, *Време* 242 (23. октобар 1926), 3.

(грипа)”, а уз рекламу за Фелеров елсафлуид, раствор за испирање уста, писало је: „Само никаква страха од грипе (‘шпањолска болест’)”. У исто време, уз рекламу за *Селџерс* воду, која је препоручивана као превентива против грипа, објављен је и један шаљиви чланак са карикатуром, под насловом: *Шпанска болест и ужички лекови*, у ком се наводи да су у београдским ракициницама ракија, клековача и пршута наручивани као „прва помоћ” „анти-грипин” и „пастиле”.⁵¹

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Пандемија шпанске грознице није заобишла Србију и од ње је умрло око 3%, односно више од 100.000 становника. Апсолутна већина жртава страдала је током другог пандемијског таласа, из јесени 1918. године. Први талас, који се у Србији појавио током лета те године није оставио уочљиве морталне последице, док је смртност током трећег таласа, из зимских месеци 1919. године, била спорадична.

Више од пола године по окончању трећег таласа и у Србији, као и у другим деловима света, уочава се појава четвртог таласа пандемије. На оним територијама где су последице другог таласа биле изразито високе, у просеку за Србију, или изнад њега, последице налета четвртог биле су благе, релативно сличне, али ипак нешто веће у односу на последице трећег таласа. Примера ради, на територији парохије цркве у Крчмару током другог таласа пандемије од шпанске грознице умрло је 153 парохијана, односно 4,85% становништва пописаног 1916. године. Трећи талас је однео вероватно само три (0,09%), а четврти седам живота (0,22%).

Насупрот томе, на територијама где је други талас пандемије оставио знатно мање последице од просека, прокуженост је била мања и трећи и четврти талас су били знатно морталнији, али опет уочљиво мање него други. Али је и ту четврти талас био леталнији од трећег. На то указује пример смртности у парохији цркве у Рабровици. Током другог таласа умрло је 29 парохијана (0,71%), током трећег шест (0,15%) а током четвртог вероватно 18 (0,44%). А од 196 ученика богословије у Призрену, њих стотинак се разболело, а петоро је преминуло.

Са завршетком четвртог таласа пандемије шпанске грознице, током наредних зима уочавају су изразитији налети сезонског грипа, чији је изазивач мутирани вирус шпанске грознице. Појам шпанска грозница се и тада користи, а забележено је да је од „шпањолске кијавице” у октобру 1926. године преминула и млада новосадска лекарка Мара Николић.

⁵¹ В. Кривошејев, *Епидемија шпанске грознице у Србији*, 132.

Prof. VLADIMIR KRIVOŠEJEV, PhD
Senior research associate, museum adviser
National museum of Valjevo
Trg vojvode Mišića 3, Valjevo, Serbia
E-mail: vladimir.krivosejev@gmail.com

THE FOURTH WAVE OF THE SPANISH FLU PANDEMIC IN SERBIA IN 1919 AND 1920

SUMMARY: During the last year of the First World War, a pandemic of Spanish fever spread throughout the world. It is estimated that it took about 50 million lives. The pandemic did not bypass Serbia and about 3%, which is more than 100,000 inhabitants, died from it. The main pandemic strike began at the end of the winter of 1918, and it ended in the early spring of 1919. This pandemic strike had three waves: the first, spring-summer wave, was weak and relatively harmless. The second, autumn wave, was extremely mortal, and the third, winter wave, was with significantly lower mortality compared to the autumn wave. Shorter intervals of several weeks were noticed between these waves. More than half a year after the end of the third wave, during the winter of years 1919 to 1920, at the time common for the seasonal outbreak of influenza, a new outbreak of Spanish flu was registered. It is classified as the fourth wave. The aim of this work is to determine the occurrence of the fourth wave of the Spanish flu pandemic in Serbia on the basis of available historical sources and primarily death registers. Research pointed that the fourth wave of the world pandemic did not bypass Serbia. On the territories where the consequences of the second wave were extremely hard, in the average number for Serbia or above them, consequences of the fourth rush were mild, comparatively similar, even though bigger in relation to the consequences of the third wave. On the contrary, on the territories where the second wave of the pandemic had relevantly smaller consequences than the average, contagiousness was smaller, the third and the fourth wave were much mortal, but obviously milder than the second, regarding the fact that the fourth wave was much more mortal than the third. When the fourth wave of the Spanish fever pandemic finished, during following winters, extreme rushes of season flu were noticed and its cause was mutated Spanish flu virus.

KEYWORDS: pandemic, Spanish flu, influence, Serbia, 1920